

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DEN MIDTJYSKE HEDE

Taterne på den jyske hede

Jernudvinding i hedeegnene

Mindeplade for møde i Silkeborg

Stangende væddere

TEKST: G. NØRGAARD JEPSEN . TEGNINGER: HENRY LAURITZEN

Tekst og tegninger fra Midtjyllands Avis' Lottospil 1974, hvis emne var Midtjyllands heder, er samlede i dette hæfte, hvor man får indtryk af den udvikling, der helt forvandlede landskabet og skabte nye erhvervsbetingelser og af de kår, man levede under i hedeegnene i fordums tider.

I forbindelse med tidligere års lottospil i Midtjyllands avis er udkommet: Midtjyske Motiver, Midtjyske personligheder, Midtjyske begivenheder, Midtjysk lune, Midtjyske sagn, Gård og Slot i Midtjylland, Midtjyske kirker, Midtjyske fortidsminder, Midtjyske veje og Midtjyske folkeminder.

Skov før hede

For mange står heden som et udtryk for en urgammel landskabsform, men det er slet ikke tilfældet. Heden er udtryk for forfald efter misrøgt af jorden. Storskoven har været ret udbredt i oldtiden og langt ind i middelalderen, måske afbrudt af perioder med hede. Botaniske under-

søgelser har godtgjort det, og i de tidligere nu opdyrkede hedeområder i Midtjylland, har man adskillige stednavne, der fortæller om tidligere skov. Fra den såkaldte Alhede er der navne som Vedskov, Rishøj, Bøgebakker, Ravnholt, Majlund, Bøgelund, Alskov og Egelund. Man har også fundet store stubbe og levninger af træer.

Skov før hede

Sandflugten kvalte træer

Sandflugten kvalte træer

I fortsættelse af skovenes forsvinden ved hemningsløs hugst og opgivelse af landbrug kom sandflugt og hedebrande og herefter øget sandflugt, idet sandet blev blottet ved brandene. Sandflugten hærgede i store områder i Silkeborgs vesteregn og på Silkeborg hede (arealerne ved Resenbrovejen op mod Hårup bakke) gik sandflugten løs på skoven, hvor sandet — i følge et synsvidne fra 1739 — sine steder stod halvvejs op på stammerne, og gamle træer kvaltes, så kun tørre toppe stak op. Træerne, der senere spirede frem, blev iøvrigt ødelagt af flokke af geder, får og kreaturer, som åd de nye spirer. Det fremgår af gamle papirer, at bønderne i Hårup og Skjellerup i 1764 holdt en bande på 200 geder, og træerne måtte undgælde der for.

I den dagbog Michael Drewsens farbror, Adolph Ludvig Drewsen har skrevet under sit ophold i Silkeborg i 1850, findes en skildring af beplantning eller rettere besåningen af flyvesandsstrækninger mellem vejen til Linå og Asen. Det hedder i dagbogen: De besåes med fyr i rader fra syd til nord, i visse mellemrum rejses et højt risgjerde i samme retning for at beskytte frøet og de unge planter; eftersom disse voxer til, falder det sammen, men nyrejses stedse nærmere mod øst, idet besåningen er begyndt fra vest, men foruden disse gjerder må bunden mange steder belægges med grene for at forhindre sandets flugt. Disse rader dannede sandvolde, der i nogen frastand lignede aspargesbede.

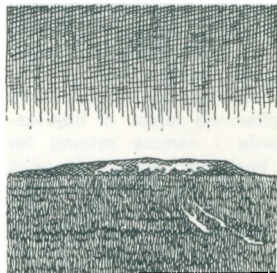
Jernudvinding i hedeegnene

Stednavne i de tidligere hedeegne i Midtjylland som Klode Mølle og Malmhøj fortæller om den tid, da der blev fabrikeret jern af myremalm, som fandtes i hedejorden. Især to steder i Jylland betød jernudvindingen noget, egnen mellem Nr. Snede og Hald sø og mellem Brande og Egtved, hvilket omfattende fund af slagger, jernkloder (stykker af udsmettet jern) og rester af smelteovne vidner om. Myremalmen har været smeltet i ovne af ler eller blot i gruber i jorden. Trækul fyldtes i ov-

nen eller gruben og antændtes, myremalm hældtes derpå smeltede og sank til bunds som jern, slaggerne blev hugget fra, og jernet kunne så bearbejdes. Man mener, at jernfabrikationen, der har fundet sted siden jernalderen en overgang har været så omfattende, at der har fundet eksport sted. Man anvendte jernkloder som betalingsmiddel, og brugen af den megen trækul til myremalmssmeltningen har sikkert været en af årsagerne til, at de gamle midtjyske skove gik i forfald.

Jernudvinding i hedeegnene

Slette og bakkø

Slette og bakkø

Man taler ofte om den flade hede, men hedelandskabet består dels af hedesletter og dels af bakkede partier, de såkaldte bakkøer, og mens hedesletterne er præget af sandet jord, er bakkøernes dels sand og dels ler eller kalkholdig ler, mærgel, som mange steder er blevet udnyttet ved udgravning og spredning over de sandede hedeegne. Bakkøerne blev dannet i den næstsidste istid af jord og stenmasser, som isen førte med sig. Ved den

sidste istid var det meste af Vestjylland isfrit, og da isen smeltede, strømmede store vandmasser ud over Vestjylland og aflejrede sand på de lavere steder. Derved opstod de store flade sandede strækninger, som kaldes hedesletter. Bakkøerne blev ikke oversvømmede og bevarede således i det væsentlige det udseende, de havde fået under første istid. Arkæologerne er derfor spændte på, hvad man en gang eventuelt finder i bakkøerne, da man der vil kunne finde de hidtil ældste spor af vore forfædre.

Grænseløse heder

På Alheden kendte man ikke til grænser. Således vidnede de Karup bymænd i 1751, at deres agerland gik til heden, men deres tørvegrøft og fædrift har de stedse haft i heden, så langt de ville, uden enten at forhindre andre byers beboere eller andre blev forhindret i sådan brug, men skel kendte de ikke. Dog har de mest dreven til den store landevej, som går fra Skive til Knudstrup. Da Frederik den V i 1750'erne begyndte at interessere sig for hedens opdyrkning, blev kongens og statens rettigheder over dis-

Grænseløse heder

se pludselig en ubehagelig realitet. Staten mødte frem med krav om adkomstbreve og fast skel, og der måtte brydsomme forhandlinger til for at begrænse bøndernes

brug. Nok kunne man i 1844 sige, at alt var matrikuleret, men i praksis kunne man fra Limfjorden til Kongeåen have kvæg og får til at græsse frit.

Himmelbjerget og andre lyngbakker

Himmelbjerget og andre lyngbakker

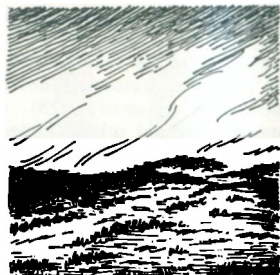
Gamle billeder af Himmelbjerget viser denne som en ren lyngknold, og i en sang Silkeborgs første præst, J. C. Hostrup, skrev i anledning af et besøg, som kong Frederik den syvende aflagde på det 147 meter høje punkt, hedder det om bjerget »klædt i lyngens fløjelskrud«. Da St. St. Blicher i 1839 stævnedes til de berømmelige folkemøder her, var det møder i lyngen. I dag må Himmelbjergets vogtere, Tårnkomitéen, gøre et stort arbejde for at fjerne selvsåning, så bjerget så meget som muligt bevarer karakteren af en lyngbakke. Det

samme er tilfældet med de to smukke lynghøje Sindbjerg (99 m) og Stoubjerg (95 m), der smukt hæver sig over Sejs hede som karakteristiske mørke profiler mod de omliggende skove og søers lidt vege skønhed. Såvel Himmelbjerget som Sindbjerg og Stoubjerg er såkaldte falske bakker, idet de i realiteten ikke er højere end det omkringliggende landskabs niveau i almindelighed. Sejs hede er skildret af H. C. Andersen i historien om Ib og lille Christine.

Hedebrande hærgede

Historiske undersøgelser viser, at heden har spillet en vekslende rolle gennem tiderne, snart har den bredt sig langt ind i Østjylland, og til andre tider er den igen trængt tilbage. Atter og atter brændte heden. Da en bonde i Over Isen en julidag i 1859 ville sætte blus i nogle hede-tørv, tog ilden overhånd i blæsten, som rejste sig til en storm og bredte sig over et vældigt areal hen imod Vrads. Flammerne rykkede fremad i over 14 dage. Bulderet kunne høres det meste af en mil

væk, og ca. 1000 tønder land gik i løbet. Derved vaktet den forfærdelige sandflugt, som ved Gludsted dækkede over 1500 tønder land. Skødesløse folk afstedkom 1742 ildsvåde, der lagde omtrent halvdelen af Alheden i aske. Uforsvarlig lyngafvidning ruinerede 1762 et areal af heden ved Hørbylunde 1 mil i længden og ½ mil i bredden. To år senere gik det ud over Gråmose og Stenholt hede, som gik op i flammer. Kragelund by var nær blevet brændt af.

Hedebrande hærgede

Oldtidsminder på heden

Oldtidsminder på heden

I Ulvedal plantage, der er anlagt på en del af den store Alhede, ligger en bemærkelsesværdig langdyse, Jens Langknivs hule kaldet. Dysen, der er fra den yngre stenalder, o. 3000 år før Kristi, er 36 meter lang, 7,5 meter bred og omgivet af 62 opretstående sten. Den indeholder to gravkamre, såkaldte hellekister.

Stedet er brugt i Blichers »Røverstuen« som stenkammeret, hvor Sorte Mads og

Mikkel røvehale modtog flygtningene fra Aunsbjerg. Som antydning af navnet skal den jyske fribytter Jens Langkniv også have holdt til her. Dette oldtidsminde og mange andre, særlig fra enkeltgravstiden for ca. 4000 år siden, vidner om, at disse områder langt tilbage i tiden har været beboet. I modsætning til folkene i dyssetiden, der var jægere, var enkeltgravsfolkene agerdyrkere.

Hedens pleje

De få arealer med hede, man i dag har bevaret, forvandles lige så stille til skovbevoksede arealer eller græssletter, hvis ikke man griber ind i naturens orden. Når der i dag overhovedet findes lyngheder, skyldes det næsten udelukkende to faktorer, græsning og hedebrande. Det hænger sammen med lyngplantens livscyklus. Når en lynchplante er 20-30 år gammel — afhængig af jordbund og andre forhold — dør den. Når planten svækkes, overvokses den af mos og revling eller bølget bunke, og under disse mørke forhold kan lyngfrø ikke spire. Det er tvivlsomt, om lyngen overhovedet ville

Hedens pleje

have dannet de udstrakte heder, hvis ikke der gennem tiden med relativt korte mellemrum havde været store hedebrande. Til pleje af lyngen på fredede arealer bruger man derfor også i dag at sætte ild på lyngen, blot

nu under skarp kontrol, af skovfolk, brandvæsen og CF-kolonnen. Det er den bedste måde til lynchfornyelse, da lyngfrø spirer villigt efter brand. I løbet af 2-3 år efter en brand er der et nyt flot lynchtæppe.

Heden blev mishandlet

Heden blev mishandlet

I sin udmærkede bog »Den sorte jyde« skriver Hugo Matthiesen: Heden blev mishandlet. Det var som mængden af hedejord gjorde ejerne hensynsløse. Hedebonden afskrællede overfladen for at brænde tørvene og anvende askegødningen på opbrudte jorder. Der var ofte ikke tale om opdyrkning, men om brug eller rettere misbrug af heden. St. St. Blicher skrev her

om: Hedebonden sårer sig selv to steder på en gang. Først fratager man hedejorden den smule jordskorpe, på hvilken den i århundreder har samlet, og gør den i lige så lang tid efter uskikket til opdyrkning og angriber den nødskillig, som burde ligge urørt til efterkommere, og for det andet dængede man sand på de i forvejen nok så sandige agre.

Slaget på Grathe Hede

Slaget på Grathe Hede

De store flade hedestrækninger var velegnede kampområder i middelalderen, hvor rytteriets indsats var af stor betydning for kampenes udfald. De afgørende kampe om, hvem af kongesønnerne Svend, Knud eller Valdemar, der skulle herske i Danmark, fandt da også sted på Grathe Hede. Først var der i 1152 et slag ved Gedbæk mellem Thorning og Kjellerup, hvor Svends og Valdemars hære knuste Knuds tropper. Siden støttede Valdemar Knud. Efter

et skinførlig i Roskilde fik Svend Knud dræbt, Valdemar undslap, og det kom derefter til det afgørende slag på Grathe Hede, som Valdemar vandt. Svend blev dræbt af en bonde under flugt. Han blev begravet på stedet, og siden rejstes et lille kapel over hans grav. På stedet ved Grågården står nu et mindeskrift for kong Svend og det betydningsfulde slag på Grathe Hede, der blev indledningen til den storeårede Valdemartid i Danmarkshistorien.

Kgl. vildtbane på Alheden

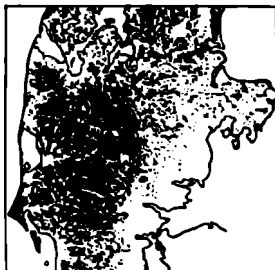
Hen i det sekstende århundrede ændrede områderne på Alheden, der tidligere havde været dyrket, sig til ødeland, hvor lyngen efterhånden blev fremherskende. Mens der i perioder i historien har hersket tvivl om, hvem heden egentlig tilhørte, blev det i en periode eftertrykkeligt slået fast, at det var kongelig ejendom. Efter reformationen havde kongen overtaget store områder omkring Karup, og da de stødte op til kongelige områder i forbindelse med Hald og Silkeborg, hvor kongen også havde overtaget store kirkegodser, var der basis for en kongelig vildtbane af stor dimension. Den kongelige vildtbane på Alhe-

den blev afmærket med store sten, hvoraf nogle i dag står langs alléen fra Hald ege ned mod Hald Hovedgård. På disse arealer holdt den jagtglatte Frederik den II store jagter, og det var yderst farligt

for andre at jage der. Kom en husbond til at skyde et dyr på de kongelige jagtområder, kostede det enorme bøder, og hvis der var tale om en tjener eller skytte eller anden menig mand, skulle han føres til tinge »og der på liv dømmes«.

Kgl. vildtbane på Alheden

Første opdykningsforsøg

Første opdykningsforsøg

I 1757 påstodes det, at der fra Brøstenbro ved Brødstrup til Knudstrup var »puur hede«, og fra Knudstrup varede den ved lige til Viborg. Ikke mindst med Danmarks forarming efter svenskekrigene som baggrund, var det ikke underligt, at der rejste sig en bevægelse, som dels gik ud på hedeopdykning og dels genetablering af de forsvundne skove. Den danske hedebonde var ikke indtillet på at gå i gang med rationelle metoder, og man søgte

da at få udenlandsk arbejdskraft. Et halvt hundrede franske reformerte familier kom i 1719 til Danmark fra Brandenburg, hvor de havde forvandet øde strækninger til veldyrkede marker, men da de erfarede sandheden om de barske vilkår på den jyske hede, undlog de sig fra at rejse til Knudstrup som planlagt. De blev i stedet tobaksdyrkere ved Fredericia. Kortets sorte pletter viser hedens udbredelse ca. 1800.

Hedeopdykkerne måtte bevogtes

Det var den tysk fødte kaptajn von Kahlen, der gjorde det første alvorlige forsøg på hedeopdykning. Staten havde fra 1723 forgæves søgt at få noget i gang blandt andet ved at love hedeopdykere skattefritagelse og tilladelse til frit at brygge og brænde brændevin. 1753 foreslog von Kahlen, at staten financiere hedeopdykningen gennem en afgift på spillekort, men fik intet svar, men da han skrev om nogle bønder i Mecklenburg, som flygtede fra livegenskab og påviste, at her kunne hentes arbejdskraft, fik han støtte fra staten. I udkanten af Alheden, der hvor Kongenshus mindepark nu ligger, begyndte han hedeopdykning. Han fik nog-

le af sine landemænd herop, men allerede fem dage efter sad de i Viborg arrest. De havde forsøgt at stikke af, fordi de var utilfredse med forholdene. Von Kahlen fik dem til at falde til fæje og fik dyrket et areal op og oprettet et fårestutteri, men Mecklenburgerne ville fortsat flygte, og en overgang måtte han have bevæbnet nattevagt gående for at holde på dem, og i 1757 fik de lov at rejse hjem. Endnu ti år efter fortsatte von Kahlen selv oodrykningsarbejdet, men måtte så give op. Danske tjenestefolk kunne han heller ikke holde på. I taknemlighed over kong Frederik den V's velvilje overfor projektet, kaldte han sin ejendom Kongenshus.

Hedeopdykkerne måtte bevogtes

Kartoffeltyskernes bosættelse

Af de mange projekter, der i svundne tider var fremme for at få den jyske hede opdyrket, er den mest kendte de såkaldte kartoffeldyrkeres kolonisering, selvom også dette forsøg i realiteten løb ud i sandet. I 1759 indkaldtes med løfter om et land, der »flød med mælk og honning«, ca. 1000 tyskere fra Rhinegnene, der skulle dyrke heden. Som samlet projekt gik denne plan som en foregående i stykker. De fleste tyskere rejste hjem igen, men et par hundrede holdt ud.

Når det gik galt, skyldtes det, at alt var slet forberedt. Der var lovet boliger, men det første år måtte man bo i elendige jordhuler i Grønhøj. De, der holdt ud, var fordelt i kolonier, der fik navnene Grønhøj, Frederiks, Frederiksdal, Christianshøj og Christianshede. Kolonisterne fik navnet kartoffeltyskerne, fordi de havde den her i landet ret ukendte kartoffel med. I dag har man på egnen stadig de gamle tyske slægtsnavne som minde om dette opdykningsprojekt.

Kartoffeltyskernes bosættelse

Første jyske hedeplantage

Første jyske hedeplantage

I 1759 havde man uden succes søgt at gennemføre en plan med træplantning på store jyske hedearealer. Det var først, da den tyskfødte formand G. W. Brül tog fat med anlægget af jyske hedeskove, at grundlaget til de omfattende plantager, der i dag findes på de tidligere midtjyske heder, blev lagt. Ved kgl. resolution af 4. juni 1788 godkendtes en plan om skov på 300 tdr. land hede i Silkeborg amt og ca. 100 tdr. land i Hald amt. Det første

sted, der blev taget fat var 40 tdr. land vest for Stendalgård i Vium sogn. I planen var regnet med arbejdskraft fra de omliggende kolonigårde samt i påkommende tilfælde fra garnisonen i Viborg. Om soldaterne kom i funktion vides ikke, men kolonisterne mødte gerne. Selvom projektet mødte vanskeligheder i starten, gik det dog snart så glat, at bønderne blev overbevist om plantningens betydning.

Kartoffeltyskernes kirke

Frederiks kirke er opført 1766 som følge af den danske stats eksperiment med opdyrkning af den jyske hede ved hjælp af tyske kolonister. Kirkesproget i denne kirke var tysk indtil for godt 100 år siden, da det bestemtes, at det skulle være afvekslende dansk og tysk hver anden søndag, og denne ordning fungerede til 1870, da kirkesproget blev rent dansk. Det er en udvikling, der afspejler fordansk-

ningen af de tilbageværende kolonister, de såkaldte kartoffeltyskere. Går man rundt på kirkegården i Frederiks, ser man mange tyske navne på gravstenene, og der er på kirkegården en fælles sten til minde om disse hedeponerer. Der var også planlagt en kirke ved Christianshøj ved Kragelund for kolonister, men den blev opgivet, fordi mange af kolonisterne rejste hjem.

Kartoffeltyskernes kirke

Kolonipræstens indsats

Kolonipræstens indsats

Dalgas kom til at stå som manden, der med Det danske Hedeselskab fik sat skub i opdyrkningen af den danske hede, men forudsætningen for, at Hedeselskabet kunne trives var forskellige initiativer og skrivelser i tiden forud. Blandt hedeboernes talsmand var pastor Carl Fr. Carstens, der virkede ved kolonikirken i Frederiks fra 1832 til 1845. Han var stærkt optaget af sine sognebørns timelige forhold og kritiserede skarpt de kår, den danske stat havde givet dem at leve under. I 1839 udsendte han en bog: »Bemærkninger om Alheden og dens kolonier«, hvori han skrev, at i de år, der er gået, siden de første tyske indvandrere satte foden i den jyske lyng ved Havredal, var der kun sket ringe tilpåsning til danske forhold

i det lille samfund. Stagnation, livslede og mismod var fremherskende. Han revsede både hedeboerne og staten og sagde, at »nu er det snart på tide, at man selv begynder at tage reb i sejlene, så man ved flid og sparsommelighed og under kyndig vejledning kommer i gang med hedens opdyrkning, thi skikkelig ligger her megen skat begravet, som rundeligen kunne brødføde en flok af landets børn«. Bemærkelsesværdigt er det, at han i en artikel i 1850, 16 år før Dalgas oprettede Hedeselskabet, stærkt opfordrede til dannelse af et selskab til opdyrkning af de jyske heder, idet han spørger, om landet har råd til at lade to millioner tønder land ligge ubenyttet hen.

Hvor ploven ej kan gå

Hvor ploven ej kan gå

Fejlagtigt er der mange, der tror, at ordene: Hvor ploven ej kan gå, og leen ej kan slå, der bærer et træ at stå, skyldes Dalgas. Disse appellerende verslinier er formet af sognepræst Hans Bjerregaard, der virkede i Hjeremind-Lee fra 1798 til 1857. Han var en plantningsmand, som, inden Hedeselskabet tog fat, havde stor indflydelse. Ud over Jylland står i dag mange plantager, der skyldes Hans Bjerregaards initiativ. Han skrev

artikler og pjecer om plantning, anlagde en plantage ved præstegården og oprettede en planteskole. Hans Bjerregaard, der var søn af den lærde bonde Hans Jensen, Bjerregaard, førte en voldsom polemik med sin præstekollega St. St. Blicher om plantningssagen. Fra hans egen planteskole lod han alene i løbet af 13 år uddele gratis 1,5 mill. løv- og nåletræsplanter og desuden 54.000 frugtræer.

Mindeplade for møde i Silkeborg

I det nu for længst nedrevne hotel Silkeborg på Østergade i Silkeborg var der så længe hotellet eksisterede et minde om, at det var her, det afnørende møde forud for Det danske Hedeselskabs stiftelse, fandt sted. Der var op- hængt portrætter af de fem stiftere, og til portrætterne føjede National-Forfatterfor- eningen i 1910 en sølvplade med indskriften: I dette værelse planlagdes Det danske Hedeselskab ved et møde den 20. december 1865. Til stede var Dalgas, Morville, Bruun, Drewsen og Westenholz. Bil-

lederne og mindepladen hæn- ger nu på Silkeborg kultur- historiske museum på Hoved-

gården, efter at de en år- række efter hotellets nedriv- ning havde plads først på Gl. Skovridergård og derefter hos Hedeselskabet i Viborg.

Mindeplade for møde i Silkeborg

Enrico Mylius Dalgas

Det danske Hedeselskabs stifter, Enrico Mylius Dalgas, havde slægtmæssigt relationer til hedeformhold. Hans farfar havde været præst for de reformerte i Fredericia og dermed også præst for de tysk reformerte i kolonierne på den jyske hede. Han beskæftigede sig i et skrift om hedeformhold og betydningen af engvanding. E. M. Dalgas var født i Napoli i 1828, men voksede op i København. Han deltog i krigene 1849-50 og 1864 og blev i mellemtiden uddannet som ingeniør. Under tilbagetoget gennem Jylland opholdt han sig i Silkeborg og brød broen over Gudenåen for at hindre tyske troppers fremmarch. — Beskæftigelsen havde han som ingeniør i form af tilsyn med og projektering af landeveje i Jylland og kom herved til at kende det midtjyske hedelandskab godt. I Silkeborg overværede

Enrico Mylius Dalgas

Dalgas i 1865 et møde, hvor en lærer fra Skanderborg-egnen talte om Sønderjyllands statsretlige forbindelser med Danmark. Her skal Dalgas efter foredraget have udtalt tanker, hvis indhold svarede til de linier, digteren H. P. Holst syv år senere udtrykte i ord på en medalje: »For hvert et tab ingen erstatning findes, hvad udad tabes, det må indad vindes«. Efter Hedeselskabets stiftelser var han ihærdig i skrift og tale og ved dygtig forhandling manden, der fik de mange tanker om

opdyrkning, beplantning, engvanding, mærgling og meget andet til at fungere.

Der var temperament over Dalgas' arbejde for plantningsagen, skriver Harald Skodshøj i sin bog om Dalgas, der var fart og flugt over det, men aldrig uærlighed. En skuffelse nu og da, et fejlgreb gjorde ham ikke så meget. Han skuffede aldrig, sagde en hedebonde en gang om ham. Han var altid den samme. Han havde en øjendommelig lykke til at holde sig fri af egoisme.

Drewsens rolle

Silkeborg by's grundlægger, papirfabrikant Michael Drewsen, var en af de aktive mænd under forberedelserne til Det danske Hedeselskabs stiftelse. Han var med til det afgørende forberedende møde i Silkeborg den 20. december 1865, og mens Dalgas forbedrede sagen gennem avisartikler, talte Michael Drewsen til kongen, Christian den Niende, om projektet. Kong Christian med dronning og følge var den 13. september

1865 på en sejltur til Himmelsbjerget, og under en middag i et smukt dekoreret telt på »kollen« holdt Michael Drewsen et foredrag om betydningen af en jernbaneforbindelse til Silkeborg og om den jyske hedes opdyrkning. I en svartale sagde majestæten, at han havde givet ordre til og snart ventede indstilling fra indenrigsministeriet angående, hvad der fra statens side kunne ske i henseende til den jyske hedes opdyrkning og beplantning.

Drewsens rolle -

Westenholtz bag grundprincipperne

Westenholtz udformede grundprincipperne

Godsejer, etatsråd R. Westenholtz, Matrups, var blandt de mænd, der stod bag Hedeselskabets stiftelse. Han var under forberedelserne ved at trække sig tilbage på grund af sygdom, men Dalgas overtalte ham til at komme til det møde i Silkeborg, hvor grundlaget blev udformet, og det viste sig, at hans deltagelse i mødet var af stor betydning, idet de retningslinier, der her blev udtrykt og senere i

grundtrækkene gik over i selskabets love, ifølge udtalelser af Dalgas »både hvad form og indhold angår mest skyldes Westenholtz«. Af grundprincipperne kan nævnes oplysning om betingelser for hedens opdyrkning, forsøg på at formå regeringen til at udføre arbejder, der vil åbne heden for nybyggere såsom boreriger efter vand og mangel, forberedelser til overrislingsanlæg og anlæg af hedeveje.

Morville, Dalgas' trofaste støtte

Dalgas står ikke uden grund som forgrundsfiguren i forbindelse med den indsats for hedens opdyrkning, der blev gjort gennem Det danske Hedeselskab, men mange andre mænd var af stor betydning, og Dalgas har blandt disse selv fremhævet Georg Morville, der var blandt medindbyderne til Hedeselskabets stiftelse i 1866, idet han ved Hedeselskabets 25 års jubilæum i 1891 skrev til Morville: Det er Dem, som i årene 1854-56 åbnede mine øjne for hedesagen og dens betydning, ikke blot ved de fornøjelige ture, vi have gjort sammen, men også ved Deres egen plantningsvirksomhed. Det er derfor i mine øjne Dem, som

har givet den første impuls til vort så prægtige selskab. Georg Morville var kendt med hedesagen, idet hans far havde været forvalter for tyskerkolonierne på heden. Efter juridisk embedseksamen blev han fuldmægtig i Viborg, hvorfra han færdedes på lange ture ud i omegnen ivrigt optaget af naturhistoriske og arkæologiske studier. Hans interesse for plantning blev vakt af pastor Bjerregård i Hjerminde, og allerede inden han traf Dalgas, havde han sammen med en kreds af medborgere foranlediget plantningen af 180 tdr. land omkring det gamle egekrat Margrethelund ved Viborg.

Morville, Dalgas' trofaste støtte

Hedeopdyrknings faser

For bønder, der havde en ejendom i god drift, var hedeopdyrkningen ikke så vanskelig. De havde redskaber og trækraft til rådighed samt andet at leve af, men som regel var det de ubemidlede, der var henvist til hedeopdyrkning, hvis de ville sikre sig eget landbrug uden for stor økonomisk indsats, og ofte gik det sådan, at de kørte fast, fordi de ikke havde kapital til at komme videre f. eks. med mergling. Den mest benyttede fremgangsmåde ved hedeopdyrkning var, at man det første år brændte lyngen af, andet år skrælpøjede man, tredje år

fortsattes med dybere pløjning og mergling, fjerde år igen pløjning samt første såning. Gik det efter planen, kunne der laves et skifte på 1 ha, så det dyrkede areal år for år forøgedes, men da det altså ville vare 4-5 år inden første høst, var det nødvendigt for den fattige hedebonde de første år at have daglejerarbejde om dagen, hvorefter han om aftenen med lånte eller lejede heste eller stude brækkede hede op. Først omkring 1925, da man så småt begyndte at bruge traktorer, ændredes denne cyklus i opdyrkningen.

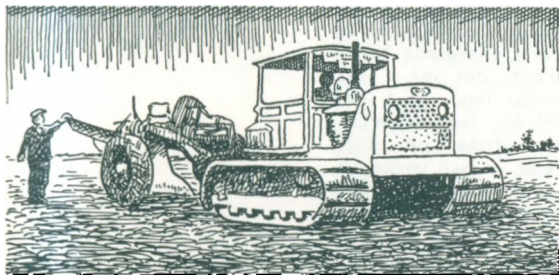

Hedeopdyrknings faser

Fra primitive redskaber til maskiner

Før 1890 fandtes der næsten ikke maskiner af nogen art på en almindelig hedejendom, og det var træredskaberne, der dominerede langt op i det 19. århundrede. Først i 1820 kom den første skovl

med jernblad til Kragelund, og længe holdt man ved med træredskaber. Harverne var af egepinde med trætænder. Når manden tog i marken for at harve, havde han et bundt træstænder med, så han kun-

Fra primitive redskaber til maskiner

ne slå en ny tand i, når en knækkede. Med hensyn til brug af plove holdt den gamle hjulplov sig længe i konkurrence med den moderne svingplov (hede bønderne brugte ofte samme hjul til vogn og plov). For hedeopdyrkningen kom traktordriften til at betyde en fuldstændig omvæltning af arbejdet. Man kunne nu komme under ahlen med plogen. Tidligere havde man først måttet skrælpøje og derefter dybpløje. Udviklingen førte efterhånden frem til en kæmpeplov, der kræver to-tre larvefodstraktorer med ialt 200 hestekræfter. Den står sammen med andre moderne maskiner til rådighed gennem Hedeselskabets Maskincentral i Klosterlund ved Engesvang.

Mergelbaner

Mergelbaner

Et meget vigtigt led i forvandlingen af den gamle hedeland til agerland var tilførslen af mergel, og allerede i 1868 kunne Hedeselskabet tilbyde hedekommunerne og landboforeningerne kyndige mænd til hjælp til mergelsøgning — gratis. Dalgas indskærpede i vejledningen, at pilekviste ikke må anvendes! I 1870 var der allerede åbnet 52 nye mergelgrave, i 1894 over 1000. For at lette transporten blev der anlagt mer-

gelbaner, den første på Karup-fladen i 1879 fra Damholt ved Bording 2½ mil til Hodsager ved Holstebro. Da Silkeborg-Herningbanen åbnedes i 1879, fik denne bane også stor betydning for mergeltransport (som den senere fik det for tørv). Dalgas opnåede ved personlig forhandling med statsbanerne gode vilkår for transport fra det store mergelleje ved Sejlgaard ved Funder, hvor der var et vige-spor, så merglen nemt kunne læsses på jernbanevogne.

Foghs patentharve

Blandt de mænd, der har deres navn indhugget i sten i Kongenshus mindepark, er Niels Jensen Fogh, Thorning Vestermærk (1832-1917). Han er mindet ikke blot for sin indsats med opdyrkning af hede (iøvrigt jord fra Mads Doss' gamle ejendom) men lige så vel for hans opfindelse af patentharven, der fik stor betydning for landbrugsarbejdet på de tidligere hede-egne. Da svingploven afløste den gamle hjulplov, blev der brug for en effektiv harve til at splitte den vendte jord. En svensk harvetype blev almindelig omkring 1850, men den havde den fejl, at den ikke ville slippe de sener og

anden ukrudt, jorden var overfyldt med. Fogh rådede med sin patentharve bod herpå, idet tændernes særegne bøjning muliggjorde, at planterødder og anden urenhed fuldstændig fjernedes under harvens gang. Desværre var harven for tung for de små ejendomme, der ikke havde tilstrækkelig trækraft, men den fik efterhånden fortjent ry, også i udlandet. For en af de først afleverede harver købte Fogh, det var i 1883, seks tønder land, og i 1884 andre 36 tdr. land hedejord, som blev dyrket op. Fogh mente selv, at han under opdykningsarbejdet havde kørt 2200 danske mil med sin mergelvogn.

Foghs patentharve

Læplantning

Færdes man i dag i de egne, hvor lyngen før havde magten, men hvor der nu overalt er agerland, er det karakteristisk, at ager efter ager er indhegnet af granhegn. Disse hegn, der efterhånden mange steder er ved at være for gamle og dermed går ud, har været en betydelig faktor for skabelsen af et klima, der har gjort det muligt at avle i et område med strid blæst. Dalgas agiterede for oprettelse af plantningsforeninger, som ikke blot skulle anlægge småplantager og plante læ

omkring ejendommene, men også plante ikke blot mellem de enkelte gårdmænds og husmænds jorder, men også mellem de enkelte agerfelter. Allerede i slutningen af forrige århundrede blev der på Hedeselskabets initiativ oprettet en række plantningsforeninger, som påtog sig fællesopgave med plantning af levende hegn, og under 2. verdenskrig blev læplantningsarbejdet stærkt intensiveret gennem Hedeselskabets flyvende korps på 6-800 mand. I de senere år er læplantningsarbejdet tildelt gennemført efter nye principper. De

Læplantning

gamle udgæede hvidgranshegn erstattes af flerrækkede løvtræshegn.

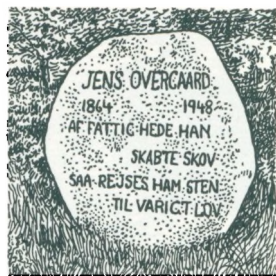

Engvanding

Engvanding

Engvanding, overrisling af jord gennem kanalanlæg, kom til at spille en fremtrædende rolle i de første år af Hedeselskabets historie, men systemet var kendt og med held praktiseret lang tid i forvejen. St. St. Blicher kalder i sin skrivelse af Viborg amt det for en radikal forbedring og skildrer, hvorledes en husmand i Vallerbæk i Karup sogn, havde opdæmmet en lille bæk, der løb gennem hans ejendom, og udviklet et sindrigt system af grøfter og smårender, der ledte vandet ned over den tørre engbuind. Snart fremtryllede det »en tæt og frodig græsgrøde«

ikke blot på engen, men også på de omkringliggende hidtil golde hedearealer. Dalgas var så interesseret i engvandinger, at han i nogle uger gik i lære hos den kendte engvandingsmester W. Feddersen i Karup for at blive kyndig også i arbejdets detaljer, og det endte med, at han tilbød Feddersen ansættelse som Hedeselskabets leder af engvandingsarbejderne, og han slog til. Der gennemførtes en ordning, så Feddersen på sin engvandings-skole i Karup modtog elever med understøttelse fra Hedeselskabet og senere oprettede selskabet selv en skole i Hesselvig mellem Skarrild og Arnborg.

Et bryllupsløfte

Et bryllupsløfte

Da Jens Jensen Overgård blev gift i 1893 og overtog Balle Overgård, hvis areal udgjorde 140 tdr. land, hvoraf de 50 lå hen i hede, satte han sig som mål, at når selv-bryllupsdagen oprandt, skulle der stå skov på hans hede, som der havde gjort det i forudms tid. Kort efter begyndte et omfattende plantningsarbejde, og målet blev nået lang tid før de 25 år var gået. Plantelysten havde han i arv. Omkring 1870 fik hans far gratis planter fra Hedeselskabet, mod at han og hans nabo ville tilplante ti tønder land vest for Over-

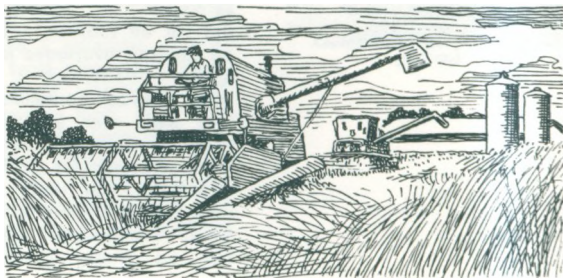
gård. Det menes, at han var den første på egnen, der foretog oppløjning af render til plantning. Han var virksom for at få andre til at plante. Det hændte ofte, at folk kom til ham om kaution, når penge og foder slap op. Jens Overgård hjalp gerne, men betingede sig altid, at vedkommende til gengæld skulle tilplante et par tønder land eller lignende. Sønnen, Harald Overgård, fortsatte i faderens og bedstefaderens fodspor som ivrig plantningsmand. I den veldrevne plantage ved Balle Overgård står en mindesten for Jens Jensen Overgårds indsats for plantnings-sagen.

Københavnnerheden

Blandt de mange specielle opdykningsprojekter kan nævnes Uur hedebrug ved Ikast, der populært kaldes Københavnnerheden. Navnet skyldes, at heden en gang ejedes af tre københavnere. — Jydsk Landvinding købte i 1958 det 309 ha store areal af en 17-årig pige på Cuba, som da havde arvet det. Året efter blev hedens hårde ahl brudt op, og der blev pløjet i 30-40 centimeters dybde, og 1961 høstedes efter en omfattende gødningsbehandling afgrøder på den tidligere hede. Arealerne ejes nu af direktør A. V.

Nielsen, Carlsberg. Læhegn er vokset op, og der avles fantastisk fine kornafgrøder på den tidligere golde hede-jord. Uur hedebrug omfatter nu 340 ha, hvoraf ca. 65 ha

er tilplantet, og ikke mindst de læhegn, der efterhånden er vokset op, har været med til at betingelser for en avl, der er langt over forventning.

Københavnnerheden

Straffefanger som hedeopdyrkere

Gedhus ved Karup, i dag et stedsnavn, men et sted hvortil knytter sig megen historie. Navnet har intet med geder at gøre, selvom der for 150 år siden var stort gedehold her. Gedhus betyder Giæthushus = smeltehus, et navn der stammer fra den tid, da der blev smeltet jern af myrsmalmen på heden. Gedhus var også tilholdssted for tætere i St. St. Blichers novelle »Bittetfanden«, men det interessanteste kapitel i Gedhus historie er vel nok den periode i slutningen af forrige og i begyndelsen af dette århundrede, da man som det

første og dengang opsigtsvækkende forsøg med »åben fængsel« flyttede 15 tugthus-

fanger fra Horsens til Gedhus, hvor de blev sat i gang med beplantningsarbejde.

Den store Gedhus-plantage er plantet af fanger.

Straffefanger som hedeopdyrkere

Eksempel for sin egen

Eksempel for sin egen

»Jordbruger Fred. Møller i Salten by, Them sogn, Vrads Herred, Skanderborg amt, har på en til hans ejendom hørende bakket hedelod, hvorpå tilforn har været nogen skov, beplantet et areal af omtrent 26 tdr. land med forskellige vilde vækster....« Således hed det i indledningen til en indstilling til landhusholdningsselskabet, som førte til tildeling af selskabets selv-bæger i 1832. Denne Fred. Møller var manden som skabte godset Løvenholt af tre bøndergårde. Oprindelig boede han på And sø mølle, hvor han også foretog hedeopdyrkning og beplantning. Han anlagde en stor planteskole, hvortil han i meget stort tal

gratis udleverede en mængde planter til omegnens bønder. Han var helt igennem en foregangsmand på egnen, ikke blot med hensyn til opdyrkning af hede og kultivering af mose og kær. Også med hensyn til indførelse af nye former for afgrøder, kløveravl og hvedesæd. Han fik kongelig bevilling til at kalde den ejendom, han samlede, for Løvenholt, og han lod få år efter opføre gårdens karakteristiske hovedbygning. I bogen om hedens opdyrkning, hvor der er omtale af hedeopdyrkere, der er mindet i Kongenshus mindepark, præsenteres han under overskriften: Eksempel for sin egen.

Renpark på heden

I 1913 blev der gjort et forsøg på at skabe en renpark på heden omkring Kongenshus. En forfatter ved navn Johs. Bech havde fået den idé, at den grå lav på heden, ligesom i Lapland, kunne udnyttes til rensdyrfoder, og renerne kunne blive hedebondens husdyr. En danskfødt rigmand i Hamborg investerede de nødvendige penge i projektet. Det var kæmpe-sommer. Der blev købt store arealer og opsat hegn, som kostede titusinder af kr. Bech

rejste til Lapland for at købe rener og rejste hjemad med et helt jernbanetog fuldt. Det blev en dramatisk rejse, idet toldmyndighederne ville stoppe transporten. Først ved personlig indgriben fra den svenske konge kunne dyrene, der var ved at dø af sult, rejse videre. Tilsyneladende trivedes renerne godt, men under krigen kom der besked fra ejeren i Hamborg om at slagte dyrene, da der var gode kødpriser i Tyskland. Samtidig opstod der renpest, og snart var reneventyret blot historie.

Renpark på heden

Hdebondens kår 1866

Hdebondens kår i 1866

1866 skrev forfatteren Goldschmidt følgende om et besøg i kolonibyen Firehuse: »Firhusenes gade er græs- eller lyngmark. Hver gård består af et stuehus og en parallelt dermed liggende staldbygning. Midt på gaden er der en brønd, 42 alen dyb. Brønden ser ret sølsom gammeldags partriarchalsk ud; 4 høje egestolper, forneden forbundne med brædder, for oven med et tag, i midten under taget et hjul, hvorfra kjæden går ned i dybet.

Omkring 1910 fortalte gdr. og sognefoged Fr. Braüner i Havredal: For cirka 70 år siden (altså omkring 1840) og en snes år frem i tiden var

der på gården 1 à 2 køer og et par stude. Man tog af jorden først rug, derefter kartofler og endelig et par gange havre, derefter lå jorden hen i indtil en halv snes år uden at give afgrøde. Først efter at man begyndte at mergle, forøgedes avlen og dermed koantallet, desuden holdt man en so, som fik grise 1 gang, så blev den fedet og solgt. Således var forholdene på en af sognets bedste gårde på den tidligere Alhede. Det var forhold, der krævede påpasselighed. Hos udflytterne var der endnu knappere kår. (Efter Vald. Andersen: Alheden).

Smalhans i hede hjem

I Valdemar Andersens bog om Alheden og Frederika sogn, fortælles om de trange kår hos udflytterne på heden. Her måtte manden som regel søge arbejde udenfor hjemmet, oftest i statsplantager. En af disse slidere fra forrige århundrede har meddelt, hvorledes man i kartoffelsæsonen kunne tjene 8 skilling i dagløn, mens mindre dygtige fik 6. Selv oplevede han at tjene 50 øre om dagen i plantagen. Ilden han gik på arbejde om morgenen, spiste han en pandefuld opvarmede kartofler, og den samme ret ventede ham, når han kom hjem om aftenen. Kød eller flæsk blev der ikke råd til, men en gang imellem kørte han med sin trillebør til Viborg og købte hos en slagter indmaden, det

vil sige hovede, lever og nyre m. v. af et kreatur, hvilket kostede en kroners penge, — så havde man sul i huset.

En jysk embedsmand gav i 1860 følgende karakteristik af kolonisterne: Det forekommer mig, at disse folk, som dog

i regelen kun kan anses for at være simple almuefolk ... dog lægger en vis frihed og selvtilid for dagen. Kolonisten lever ædrueligere end andre bønder, hvad man derimod må misbillige hos denne befolkning er dens stærkt udprægede tilbøjelighed til handel og omsætning!

Smalhans i hede hjem

Trange kår

Trange kår

Om hedebondens trange kår berettes adskillige træk i H. P. Hansens bog »Skovlovninger«, der indeholder folke-minder fra Silkeborgs vester-egn. Kristen Mikkelsen i Gråmose i Thorning sagde: Vi spiser kartofler 21 gange om ugen, og om søndagen får vi alle de kartofler, vi kan spise. Penge havde man selvfølgelig få af. Som regel solgte hedebonden et kreatur på Knudstrup marked. Pengene blev puttet i et strømpeskaf, og dette lagt ned i fodenden af sengen, så man kunne

tage der til skatter og renter. Ud på vinteren slap foderet gerne op. Kristen Mikkelsen slog da kreaturerne løse og drev dem ud på heden, og så sagde han: Jeg kan inte græse, — men I har jo langt større øjne, så I kan måske! Man fortalte også, at de i Gråmose levede af ene kartofler. Over bordet hang man en flæskebøst (skinke) i et stykke reb, og så bed man af denne skinke en gang imellem. Den slags historier er nok lavet i de bedre egne østpå, hedder det i bogen, men fattigt var der.

Bierne på heden

Bierne på heden

Lynghonningen, der efterhånden er ved at være en sjælden vare, er vel nok den mest eftertragtede honning, og de biavlere, der har mulighed derfor, sørger stadig for at få nogle stader udstationsret på heden i den tid, lyngen blomstrer. I. H. P. Hansens bog »Hyrdeliv på heden« fortæller, hvorledes hyrde drenge før i tiden fik glæde af hummelbiernes bo på heden. Det hedder i bogen: Det er en selvfølge, at hyrderne forsynede sig i den tid, der var mange bær, de åd, så de i bogstaveligt forstand var sor-

te i begge ender. Ud på sommeren blev de optagne af at finde »hommelbue« i engene og moserne op til heden. Ofte forrådte en lille tue med afbleget mos og græs, at der fandtes et hummelbo. Når man så ville have fat på kagerne, tog man en pind og tog dermed sæværk ud af boet, og så løb man til side, indtil hummelbierne var fløjtet ud. Kagerne så ikke just indbydende ud, men indholdet smagte godt, og så suttede man honningen ud og lagde kagerne tilbage i håb om senere at få god fangst i samme bo.

Hedebondens stud

Studen var for hedebonden for 100 år siden et yderst nyttigt dyr. Folkemindesamleren, Evald Tang Kristensen, giver i sin bog Heden, således som den var ca. 1880, følgende karakteristik af hedebondens stud: Studen er for hedebonden næstest, hvad kamelen er for ørkenen. Det er et nøjsomt dyr og et udholdende dyr. Det kan få sin føde i de mange kær og grønner, og kan i nødsfald om vinteren tage til takke med en gift lyng af og til. Heste kan ikke sådan lade sig nøje med hedegræsning. E. Tang Kristensen beretter

videre: »Det er værd at lægge mærke til, at f. eks. i Grønhøj, er sognefogeden den eneste mand, der havde heste. De andre havde stude og stod sig godt derved. Arbejdet med studene går rigtig nok lidt langsomt, hvad enten man pløjer eller kører, men »den, der kører med stude, kommer også med«, og så var der den fordel ved studene, at de havde handelsværdi, også når de var brugt nogle år. En af hedebondens indtægtskilder var at drætte ungvæg op især studekalve og så sælge dem til bedre egne til opfødning, når de var blevet et par år.

hedebondens stud

Hyrdedreng på heden

Hyrdedreng på heden

Hedebøndernes børn blev tidligt vænnet til at gøre nytte og dermed hjælpe med at tjene til familiens underhold. Det skete ofte ved at vogte får, som gik i fælles drift på heden. Efterhånden som fællesskabet blev ophævet i løbet af 1800 årene blev byhyrderne afskaffet, men med hensyn til fårene holdt fællesskabet om arealer og pasning af dyr sig længere på hedeegnene end andre steder. Der er eksempler på, at femårige blev sat til at passe lammene og de derefter

som seks-tyv årige »gik med foern i hien«. Det gjaldt både drenge og piger, som Blicher har skildret det i sangen om Mads Dose og Mæt Kølvro. Det var ofte fåreflokke på 80 til 100 styk, der blev betroet så små børn, og selvom arbejdet dagen igennem ikke altid var lige svært, fårene kunne nok passe sig selv, skulle der alligevel passes på, så ingen kom på afveje, eller som det hændte, når den lille hyrde faldt i søvn, at hele fåreflokken løb hjem.

Fårefold på heden

Fårefold på heden

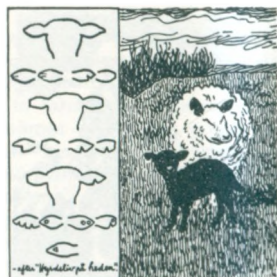
Når vejret var godt, var det ikke så slemt at være hyrdedreng på heden. Fårene gik som regel i flok og passede sig selv. Nogle Steder skulle fårene drives ud på heden og hjem igen hver dag, men andre steder havde man en fårefold på heden, hvortil fårene ved aftenstid skulle drives. En sådan fårefold var rund og opført af hedetørv, ca. tre alen høj og med en

træmedør for. Kun sjældent så man fårefolde med tag over. Før drengen om morgenen måtte lukke fårene ud, skulle han tumle dem godt og vente lidt. Der var ingen grund til at gødningen skulle spildes på heden, - så der blev efterhånden en slem hørm i fårefolden. En gang imellem blev der lagt et lag hedetørv ind i folden med lyngsiden opad. Om efteråret blev bunden i folden hakket og kørt ud på agerjord som gødning.

Mærkning af fårene

Når man skulle have får fra flere ejendomme til at gå i fælles drift på heden — og det var før i tiden ofte tilfældet — måtte man naturligvis have et system, så ejermændene kunne få deres egne får igen, og selvom der ikke var tale om en blandet fåreflok, skete det ofte, at der fandt mærkning sted, så man kunne kende dyret, hvis det løb bort eller blev stjålet. Der kunne også være tale om mærkning, som viste alder. Det er bemærkelsesværdigt, at mærkningen af får herhjemme er sket efter samme

system som i Tyskland, Wales, Sydamerika o. s. v. Den mest almindelige form var at klippe mærker i dyrets ører, f. eks. spidsen af et øre kombineret med et snit i det andet. Stedet for eller antallet af snit var så koden. Andre stempede et eller flere huller gennem dyrets øre eller ører. Det skete f. eks. med en gammel nøgle, der var alebet til, efter at kammen var brækket af. Når man lande dyre's øre på en træklods, gik mærkningen let for hånden. Nogle steder brugte man at binde en farvet tråd i et hul i fårets øre.

Mærkning af fårene

Stangende væddere

Stangende væddere

Som dreng vogtede Martin Anchersen en fåreflok på et halvt hundrede på Klosterlund hede. Han har til H. P. Hanssen fortalt om sit hyrdeliv: »Dengang var fårene ikke større end en hare«, men der var imellem en gammel vædder med et par store horn. En dag Martin drev fårene hjem fra heden, stod faderen, sognefoged Anker, i gårdsleddet og rystede noget sand fra nogle kartofler. Han stod foroverbøjet og vrimpede med enden, idet han svingede med soldet, og denne stilling op-

fattede vædderen som en udfordring, den trak nogle skridt tilbage, sænkede hovedet og jog sin tykke pande og horn mod Ankers bag, så manden røg op mod et læs lyng, der stod foran. Martin morede sig, men Anker gik rasende til modangreb og gav vædderen en god singledus lige mellem øjnene. Vædderens pande holdt, men skovlskaffet knækkede. I folke-minder er der talrige lignende historier om, hvorledes »mandolme« væddere er gået til angreb.

Hyrdedrengen kastede kæp

De små hyrdedrenge, der blev sendt i heden og vogte får, kom ofte afsted med beskeden proviant i form af nogle mellemadstykke og en halv flaske vand eller mælk. Ville de have mere at spise, kunne de delikate sig med de mange bær. Det skete dog også, at hyrden sammen med mælken fik en ske og en tallerken med, så plukkede han sortebær og spiste dem med mælk til. Ofte mødtes hyrdedrengene og spiste i fællesskab, og så byttede de gerne og spiste hinandens mad. Det skulle dog først afgøres, om

det var den rette episetid. Den ene kastede så en kæp til den anden, som greb den og med hånden lukket om den siger: »Snews«, den første sætter sin hånd ovenfor, fatter om stokken og siger: »Snews«, og nu fortsætter ræmsen: »Melmaddaws. — Nej, er et ej! Jow, er et så«. Det ord, som den får, der sidste gang fatter om kæppen, skulle så gælde, men blev det »nej er et ej«, begyndte man gerne forfra. Sådan var det skik på Karup-egnen.

Hyrdedrengene kastede kæp

Mange biindtægter

Mange biindtægter

Det var ikke nogen guldgrube at være hedebonde, og de kontante penge måtte indtjenes på mange måder. Endnu henimod århundredskiftet måtte de nødvendige kontante penge tjenes ved at køre til Viborg eller Silkeborg med særlige produkter fra heden. Man plukkede lyng, bandt den i knipper og solgte dem til købstædernes bagere. Man dyrkede spergel (paj) aftærskede fræet og solgte den som fodermiddel. Man solgte uld, og man kunne hver høst

sælge adskillige tønder boghvede, men navnlig blev det efterhånden kartoffelavl, der kom til at spille en rolle. Fra en lille landsby som Grønhøj drog hver torvedags morgen indtil 20 vogne til byen med kartofler. Allerede ved 2-tiden om morgenen blev studene eller køerne spændt for, og man begav sig ud på den 20 km lange hedevej. Vognene var primitive, de havde ingen ringe om hjulene, man kørte på de bare fælge, så ofte måtte der repareres, og det gjorde man selv.

Børn med bindehosen

Børn med bindehosen

I de midtjyske hedeegne var det ikke usædvanligt, at børnene allerede i 4-5 års alderen lærte at karte og binde (strikke), og når de blev sendt i heden med fårene og ungkvæget, måtte de ofte have deres bindehose med, og at ældre folk, der passede kvæget, gik og bandt samtidig, er en selvfølge. Undertiden fik hyrden selv fortjenesten, men som regel var det husbonden, der udnyttede denne produktion.

Undertiden slap de små hyrder for arbejdet ved at fortælle, at de havde tabt en pind, fordi de skulle løbe efter fårene. Ofte blev fårhyrden på heden sat til at binde limer (koste) af vid'e eller af revlingeris. Reb kunne også flettes af revlingerisene, og når hyrdedrenge havde ledige stunder, kunne de også more sig med at flette revlingerisene til morsomme figurer.

Kongenshus mindepark I

Inden hele den jyske hede blev opdyrket, lykkedes det ved initiativ af folk indenfor Hedeselskabet at få fredet et areal samlet på ialt 2200 tdr. land, så stort, at man virkelig kan få indtryk af hedens vidsyn. I en slugt på heden, der hedder Kongenshus Hede, er indrettet en mindedal. Her er rejst store sten for hver af de danske herreder, hvor der har været hedeopdyrkning af betydning. Det er en interessant samling, da der på hver sten er indhugget smuk-

ke karakteristiske motiver og fyndtord, og endvidere er der grafisk givet et billede af hedeopdyrkningens udvikling i de pågældende herreder. På hver sten er der to cirkler, der ved opdeling viser hvor stor en del af det pågældende herrede, der i 1850 og 1950 var henholdsvis hede, plantage og dyrket ager. I et museum i restaurationsbygningen ved Kongenshus fortælles yderligere om hedeopdyrkningens saga.

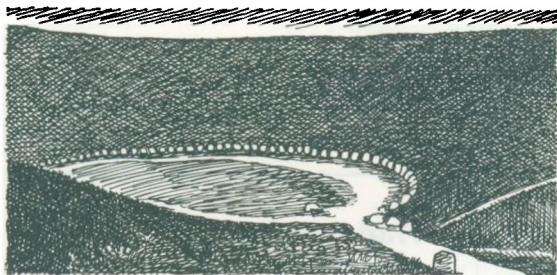
Kongenshus mindepark I

Kongenshus mindepark II

Mindedalen, — med de mange herredsten omgivet af sognesten med navnene på de mest fremtrædende hedeopdyrkere, ialt 4000 jyske bønder er mindet på den måde — munder ud i en oval mødeplads omgærdet med navne på personer, hvis virke har haft mere almen betydning for hedens opdyrkning. Her er naturligvis først og fremmest navnene på hedeselskabets stiftere og de mænd, som gennem årene gennem organisationsarbejde og på anden måde fik særlig betydning for hedesagen. Her står også en

mindsten for Det danske Hedeselskabs direkt. gennem mange år, N. Basse, der var hovedmanden bag idéen om

oprettelse af mindeparken, hvor man fulgte linierne i Jeppe Akjærs digt: »Spar denne rest af hærdet urtids-jord«.

Kongenshus mindepark II

Hammerum Herreds sten

Hammerum Herreds sten

Hammerum Herred kaldtes en gang på grund af fattigdom blandt befolkningen for Jammersfuld herred. I 1850 var 65 pct. hede og kun 35 pct. opdyrket og således overhovedet ikke skov. Dette ændredes i løbet af 100 år til en reduktion af heden til 9 pct. af landbruksarealerne, en fremgang til 76 pct. og af skovarealer til 15 pct., og sideløbende med denne udvikling skete der naturligvis også en forbedring af den jord, der var og kom under

plov. Mindestenen er en af de smukkeste i Kongenshus mindepark. Den har som illustration mand og kone med bindehose og uldkræmmeren med uldvarerækken over skulderen på vej ud for at sælge de hjemmegjorte produkter. Der går en lige linie fra hosekræmmerne over små tekstilvirksomheder med en enkelt strikkemaskine i kælderen til den blomstrende tekstilindustri, der i dag findes i Hammerum herred.

Hids Herreds sten

Hids Herred-stenen

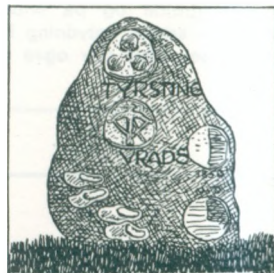
Stenen i Kongenshus mindepark, der minder om hedeopdyrkernes indsats i Hids herred, har som symbol ud over et herredssegl et stort vognhjul. Det fortæller, at der i dette herred i svundne tider var mange hjulmagere, som udnyttede skovenes træ til vognhjul og iøvrigt mange forskellige former for redskaber, som i dag fremstilles t'l

dels af metal. Det fremgår imidlertid også af stenen, at skovene som en gang bredte sig i herredet i 1850 må have været stærkt forhuggede, idet der kun var 2 pct. skov i herredet, dette tal var i 1950 steget til 13 procent, mens hedearealet indenfor de samme 100 år var reduceret fra 37 pct. til 7 pct., og landbrugsarealet var gået frem fra 61 pct. til 80 pct.

Tyrsting-Vrads stenen

Stenen i Kongenshus mindepark, der er rejst til minde om hedeopdyrkningen i Tyrsting-Vrads herred, viser i den grafiske fremstilling en reduktion på 100 år fra 1850 til 1950 fra 47 pct. hede til 4 pct. Der er mange plantager i herredet, og det aflæses i tallene for skovareal, der er steget fra 6 pct. til 30 pct.,

mens landbrugsarealerne kun er steget fra 47 pct. til 66 pct. Symbolerne på stenen er dels agern og ambrøst, som er billeder fra herredsvåbnet og dels træsko, som skal fortælle, at der er tale om en egn, hvor man i tidligere tider udnyttede træet til fremstilling af træsko, det var navnlig tilfældet i Them sogn.

Tyrsting-Vrads stenen

Gjærn Herreds mindesten

Gjærn herreds mindesten

På stenen for Gjærn herred i Kongenshus mindepark for hedens opdyrkere står indhugget følgende linier, der er karakteristisk for de gamle bønders flid. Det er linierne: »Aalle læjje, aalle læjje om it and så en pind at tælle i, men det skuld helst vær te en tyrhæl«. Billedsymbolet på Gjærnstenen er en af mindeparkens skønneste. Tre piger i en båd løfter hver sin kirke. Efter et gam-

melt sagn var tre jomfruer, Dal, Bjar og Lin ude at sejle på Juulø, da de blev overrasket af uvejr. De lovede da Vorherre at bygge hver sin kirke, hvis de kom frelste i land. Herfra stammer de gamle kirkenavne Dallerup, Bjarup og Linå. Af diagrammet på stenen fremgår, at der i 1850 i Gjærn herred var 69 pct. dyrket land, 10 pct. skov og 21 pct. hede, mens de tilsvarende tal i 1950 var 84, 13 og 3.

Lysgård herreds mindesten

Lysgård herred var i tidligere tider et udpræget hedeområde, og i 1850 var endnu kun godt halvdelen eller mere nøjagtig 56 pct. dyrket land, 4 pct. var skov og 47 pct. var hede. Ved opgørelsen i forbindelse med Kongenshus mindeparks etablering 100 år senere var hedearealet svundet ind til 5 pct., skov- (plantage) arealet var steget til 17 pct. og dyrket land til 78 pct. Ud over disse oplysninger i diagramform og herre-

dets våben, er det et vers af St. St. Blicher, der smykker stenen. Det er følgende linier: Øwli han wa sæ så læste en Svenh, skuld han et æren, så stak han i rønn his op aa hæ nier. Gik han mæ hjælli, aa gik han mæ plow, aaller haad han row, undtawen nær han sow saa sêhdele, saa blêhdele.

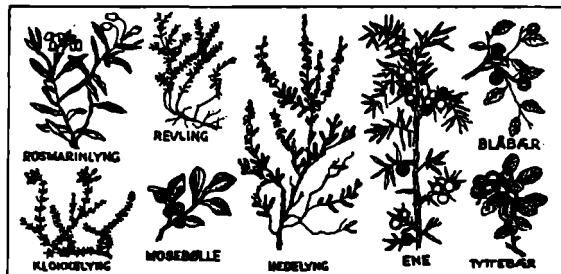
Lysgård Herreds mindesten

Hedens flora

Det er lyngen, der er dominerende i de landskaber man normalt kalder hede, men heden byder også på mange andre former for flora, veksellende efter fugtighedsgraden de pågældende steder. På de

mest tørre hedearealer er lyngen den mest fremherskende plante, men er lyngen blevet for gammel, tager græs som bølget bunke ofte overhånd. På pletter mellem lyng på tørre arealer vokser ofte rensdyrlav. Af andre planter, der ofte findes på hedearea-

ler, bør nævnes klokkel yng og rosmarinlyng. Karakteristisk for hedens flora er også en række bærplanter. Mest udbredt er vel nok revling, der breder sig stærkt, hvor lyng er ved at gå ud. Den har sorte, ret store bær, der dog ikke er så skattede som en anden af hedens bærplanter, tyttebær. Disse velsmagende røde bær er eftertragtede. Såvel revling (sortbær) som tyttebær havde stor betydning i hedebondens husholdning i forrige århundrede. Også blåbær og mosebælle findes på heden. Ud over disse lave vækster må som karakteristisk hedeplante nævnes enen, der på visse steder, navnlig hvor får tramper jorden bar, har en tilbøjelighed til at brede sig.

Hedens flora

Urfuglen

Tre fugle er navnlig blevet betegnet som hedefugle: Hedefærken, højlen og urfuglen, men efterhånden som heden er indskrænket til minimale områder, er følgen blevet, at disse særlige hedefugle også er på vej til at forsvinde. Højlen er ikke mere ynglefugl, og bestanden af urfugle er i meget stærk tilbagegang. I 1942 blev den danske urfuglebestand anslået til 2400, i 1966 godt 1000 og i 1973 var der tale om godt og

vel en halvering til 450 stk. I de senere år er der på forskellig måde udfoldet bestræbelser i Midtjylland for at op-hjælpe bestanden bl. a. ved pleje af hedearealerne, så der skabes de omgivelser, som urfuglen betragter som ideelle. På et møde, hvor Hedeselskabet havde samlet eksperter på området, var der ikke større optimisme med hensyn til muligheden for at bevare bestanden, men det fremhævedes stærkt, at en hovedbetingelse er, at urfuglen får fred på sit terræn.

Urfuglen

Hugorm

Hugorme

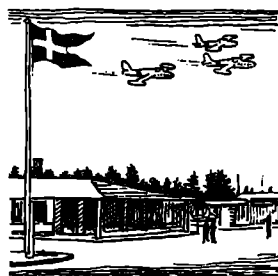
Blandt de dyr man først og fremmest tænker på i forbindelse med heden, er vel nok hugormene; frygtede på grund af deres giftige bid, men også sagnomspundne i folketroen. De fleste dræbte de hugorme, de kunne få ram på, men det var almindelig snak, at jo flere man dræbte, des flere blev der. Ths. Christensen i Sunda havde ifølge H. P. Hansens »Hyrdeliv på heden« lært, at man skulle fremsige følgende formular, når man så en hugorm: Skåner du mig og mine, skåner

jeg dig og dine. Denne regel havde han fulgt, og han var heller aldrig blevet bidt. Det var almindeligt brugt at anvende urin som modgift. I heden fandt man ikke så sjældent ham (overhuden) af snog eller hugorme, og disse brugte man til at lægge mellem kisteklæderne som midde mod møl. Tungen af en hugorm skulle ifølge de gamle cyprianuser og gammel snak have elskovsfremmende virkning. Når en karl, der var elskovsøyg, lagde en hugormetunge under sin tunge og kyssede en pige, så måtte hun holde af ham.

Flyveplads på heden

Den jyske hede er forvandlet. Store dele er blevet til frugtbart agerland, andre mindre frugtbare områder står dækkede med nåletræsplantager, enkelte hedestrækninger er fredet som hede til minde om det landskab, som nu er forsvundet, men et ret omfattende hedeareal har fået en ganske speciel anvendelse. Det er den hedestrækning, hvor Flyvestation Karup i dag ligger. Flyvestationen blev anlagt af tyskerne under be-

sættelsen på vel Danmarks dårligste jord, områder der dels lå hen som hede og dels var opdyrket. På arealerne etableredes startbaner, store underjordiske bunkers og hangarer. Efter krigen blev Karup flyveplads dansk militær og Nato flyveplads. Civilflyvningen fik senere lov at bruge et hjørne af pladsen, hvor der nu er anlagt en terminal til den efterhånden ret omfattende rutetrafik mellem Karup og København.

Flyveplads på heden

St. St. Blicher, hedens digter

Når St. St. Blicher ofte betegnes som hedens digter, er det naturligvis kun en enkelt side af Blicher, men rigtigt er det, at en stor del

af hans digtning foregår i hedeegne, at han hentede inspiration under lange hede-vandring og at han, der var født i Vium og en periode

St. St. Blicher, hedens digter

var præst i Thorning, var den første, der for alvor beskrev heden og dens mennesker, og på en måde, så noget, der før var ringeagtet, blev hævet op på et værdigt plan. »Heden er jo skøn«, skrev han. »Hver dag ny, evigt foranderligt, som havet er det. Og dens bønder er ikke naive molboer, men mennesker som andre danske.

Blicher var med hensyn til heden til inspiration ikke blot for eftertidens danske digtere og forfattere, men også for mange malere. Mest karakteristisk for Blichers hededigtning er nok: »Kær est du fødeland« med linierne »min brune hede er en edens have«.

Jeppe Akjær

Selvom Jeppe Akjær vel ikke kaldes en hedens digter, han skrev lige så vel om de frodige agre og Karupåens enge, så har han dog i høj grad i sin produktion beskæftiget sig med hedemiljø og også i flere af sine sange givet udtryk for, hvor indlevet han var i såvel landskab som miljø og menneskekår på heden, og karakteristisk for den del af hans forfatterskab, der ikke blot er litteratur og poesi, men også kampbråb, er at det er en varmhjertet kærlighedserklæring til hedelandskabet og en harmdirrende protest mod »den skånseløse mishandling af jydsk landskab, den ustandselig

kolde og hjerteløse raderen i vor mors ansigt». »Hvorfor har vi ikke et kulturministerium, der bl. a. så det som sin opgave deri at værgе om den landskabelige skønhed, så bl. a. hedens pyromaner kunne holdes indenfor de rette grænser, ja, så vi i det mindste kunne beholde uskændet en så uelippelig national værdi som vore oldtidshøje, hvis antal alene i min levealder formodentlig er bleven halveret og fløjttende læsset på mægvgognen«. Sådan skriver Jeppe Akjær i forordet til sin bog »Hedevandring«, der iøvrigt indledes med digtet »Du kjære brune Hede, du er min barndoms Æventyr« og slutter apellen om bevarelse af heden med

Jeppe Akjær

nogle verslinier, hvor han lader lyngen sige:

»Und mig da fred på min fædrendegrund, lad mig i sandet dog rødderne sprede. Brød skal du hente fra muldmarkens bund. Vidsyn og fred på min drømmende hede«.

H. C. Andersen og heden

Læser man H. C. Andersens breve og dagbogsoptegnelser fra hans ophold i Silkeborg hos papirfabrikant Drewsen, får man et tydeligt indtryk af, at han har oplevet egnen ikke blot som »højland med

skovensomhed«, men i lige så høj grad har haft øjnene åbne for og er blevet betaget af »heden alvorstor, her hvor ørkens luftsyn bor«. Han fortæller om de høje bølgeformede lyngbakker, den uende-

lige stilhed, brede, sandede veje mellem lyngbakker. Han sammenligner egnen med Schwartzwalds skov-fylde og Skotlands storartede hedeensomhed. Det er i høj grad indtryk fra Silkeborgegnens såvel med hensyn til skov som hede, der præger nogle af versene i hans »Jylland mellem tvende have«, som iøvrigt blev skrevet i dagvognen på vej til et besøg i Hjeremind præstegård, den præstegård, hvorfra der et århundrede tidligere gennem pastor Bjerregårds indsats var udgået inspiration til beplantning af heden. H. C. Andersen havde sans for fremtidsvisioner og digtede derfor: Skynd dig kom, om føje år, heden som en kornmark står.

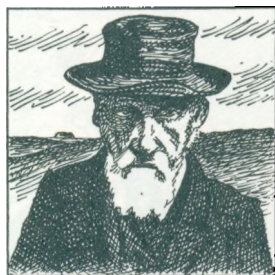

H. C. Andersen og heden

Hedemaleren Hans Smidth

Vor største og kunstnerisk bedst begavede hedemaler er vel nok Hans Smidth, der var opvokset i Skive, hvorfra hans kærlighed til den jyske hede og dens befolkning stammer. Vidt kom han omkring på heden, og i lange perioder boede han på Silkeborg-egnen. Han var fundet frem til gården Skeldal mellem Gl. Rye og Salten, og herfra drog han ud på studier i naturen. På Hans Smidths foranledning købte F. L. Smidth og dennes kompagnoner Poul

Larsen og Alexander Foss' store kønne hedearealer ved Salten Langsø, og man lod opføre et feriehus, som Hans Smidth også kom til at bo i. Ofte har H. S. gengivet den menneske- og boligtomme hedearealer med en Blichersk stemning over landet med den tætte brune lyng overalt, så vidt øjet rækker, høj himmel og langt ude i horisonten anes da konturerne af en hedegård, der tegner sig skarpt mod himmelens blå.

Hedemaleren Hans Smidth

Vermehrens fårehyrde

Eft af de mest kendte maleri-er, der skildrer hyrdeliv på heden, er Vermehrens udmærkede billede »Fårehyrden på heden«. Den gamle hyrde,

der står og binder hose, kaldte man i Bording, hvor han boede, for »Lille Povl«. Han kaldtes også Povl Skie-mand, fordi han i sin tid hav-

de gået rundt og handlet med træskeer. Hans døbenavn var Poul Jensen, og han var født i Tolstrup i Them. Vermehren kom til Sejlgård i Funder i juli 1854, og i et brev til en ven skrev han herfra: »... da mødte jeg på marken her udenfor en fårehyrde, en gammel mand på 82 år, der gik i lyn-gen med sine får og strikke-de. En karakteristisk hund gik ved siden af ham. Vermehren fortæller videre, at han på stedet traf aftale med man-den. Maleriets baggrund me-nes at være Kolpensig dal, mens en tegning af fårehyr-den, som har en anden bag-grund, menes at være fra marken ved Sejlgård.

Vermehrens fårehyrde

Ulveplage

Ulveplage

Der er adskillige efterretninger om, at ulve i 16-1700-tallet gjorde stor skade på hedeboendernes får. Lærer Aboe, der boede i Engesvang, har til Jyske Almueliv fortalt om en dreng, der tjente i Firehuse, at han havde fået besked om at råbe op, hvis han så en ulv, så blev denne forskrækket. Men det undlod drengen, stum af forskrækkelse, og ulven hentede et af hans får to dage i træk, og så blev drengen afskediget. Birte Hedegård, lkast vogtede som lille får på heden

sammen med sin bror. »dø wa'n bet'e på'jek«, fortæller H. P. Hansen i sin bog »Hyrdeliv på heden«. Da hun gik hjem efter en meldmad, sagde hun til drengen: Ka du no pas o', æ u'l et' tår æ gro' lam? Men da hun kom tilbage, sagde drengen: Nå mænd', no wa æ u'l hæ o tå' æ gro lam. Da havde ulven altså taget lammet. Birte fortalte også om en ulv, der tog et får, som den slæbte ned i mosen, hvor den dækkede byttet til, og så løb den tilbage for at hente endnu et får.

Taterne på den jyske hede

Når talen er om befolkningen på den jyske hede må ud over den slidsomme bonde nævnes de omstrejfende folk, taterne, rakkerne, skøjerne, kæltringerne eller de jyske zigeunere. Museumsforstander H. P. Hansen, Herning, der med megen indsigt har studeret og skrevet om deres historie, har fastslået at der dels har været tale om indvandrere sydfra, zigeunerne, som kun var et mindretal, og så de danske tater med deres mange tilnavne. Tilnavnet natmænd kom af, at de påtog sig det foragtelige arbejde at flå høste, kjæltring af ordet kjæltre, hvilket betyder at tigge. Ud over tiggeri ernærede de sig bl. a. ved kedelflickeri, glarmesterarbej-

de og skærsliberi. De levede et stammelig liv med egne hårde regler. St. St. Blicher traf tit taterne på heden, han lærte deres sprog og skildrede dem i sin litteratur. Også flere af forrige århundredes hedemalere som Hans Smidth og

Vermehren har på smuk måde skildret taterne på den jyske hede. Danmarks sidste omvandrende kjæltring var Kjælle-Casper, der døde på Rind fattiggård ved Herning i 1923. Det var almindelig kendt, at Casper havde særlige evner til at få hunde og kvinder til at løbe efter sig.

Taterne på den jyske hede

Ørknens luftsyn

»Og på heden alvorstor, her hvor ørknens luftsyn bore, skriver H. C. Andersen i »Jylland mellem tvende have« og med disse linier hentyder han til de luftspejlinger man før i tiden, da der var store sammenhængende hedearealer, kunne opleve på varme sommerdage. I »Fjorten dage i Jylland« tegner St. St. Blicher for læserne et luftspejlingsbillede af byen Grønhøj, som den opleves på afstand af et lystigt selskab, der helt har givet sig fantasien i vold: »Solen var allerede højt oppe. Luften stille og varm. Bvns huse syntes i en afstand at være levende: De steg og sank, smeltede sammen og adskiltes igen. Snart svæve-

Ørknens luftsyn

de de som stylder i luften, og snart indkrampedes de til en eneste uformelig masse, det ene øieblik lignede de træstammer uden toppe i det næste skibe med udspændte sejl. Maleren Godtfred Christensen, der også skrev om Silkeborgengen, har bemær-

ket: »Når sommervarmen siter i luften, driver den (hedelinien) et underligt gøglende spil med sin egen alvor, laver skove og herregårde af de sorte sandede høje og en-somme hedehytter og former de hvide hjulapor til vandløb og søer«.